

Ліна Малиш

Нестійкі комплексні нерівності: методологія вимірювання та результати дослідження

- 5.1 Інтерсекційний підхід у стратифікаційному аналізі: принципи та правила
 - 5.2 Суб'єктивні та об'єктивні показники нерівностей у комплексному вимірюванні стратифікації
 - 5.3 Показники руху в соціальному просторі: динаміка та взаємозв'язки
 - 5.4 Інтерсекції різних форм соціальної мобільності
- Висновки
Джерела

5.1. Інтерсекційний підхід у стратифікаційному аналізі: принципи та правила

Складність феномену нерівності протягом тривалого часу є визнаною науковою спільнотою аксіомою. Для фіксації глибини структурних розколів у сучасних суспільствах соціологи застосовують низку показників. Методологічно така перспектива знайшла відображення в багатовимірному (multidimensional) підході до розгляду нерівностей, особливо широко вживаному під час вивчення депривації (Alkire & Foster, 2011; Atkinson, 2003; Dardanoni, 1996), а також відмінностей у доступності вищих освітніх рівнів різними категоріями населення (Blossfeld, 2019; Bukodi et al., 2018). Його відмітною рисою є звернення до різних форм нерівностей або множини проявів окремих із них, що операціоналізуються в дослідженнях декількома способами.

Перший передбачає, що позиція індивіда на континуумі певної стратифікаційної ознаки пов'язана з тим місцем, яке він займає в інших ієрархіях розподілу дефіцитних ресурсів або доступу до життєвих можливостей. Перевірка гіпотез про взаємозумовленість різних форм нерівностей здебільшого здійснюється засобами регресійного або логлінійного аналізу (Shavyt & Müller, 1998; Müller & Gangl, 2003; Оксамитна, 2011; Малиш, 2019). Другий спосіб уможливає визначення узагальнювального показника позиції індивіда в структурованому просторі нерівностей, котрий об'єднує інформацію щодо його місця на шкалах окремих ознак, які цей простір утворюють. Показник такого типу може презентувати латентну змінну першого чи другого порядку (Хмелько, 2007).

Подальший розвиток ідеї багатовимірності соціального розширення відбувався в межах інтерсекційного підходу (intersectional approach) (Gross, Gottburgsen, & Phoenix, 2016, p. 52). Термін «перехрещення» (intersection) потрапив у широкий науковий обіг із праць представниці напряму чорного фемінізму (black feminism) Кімберлі Креншоу (Crenshaw, 1989, 1991), яка звернула увагу на необхідність урахування поєднання різних форм нерівностей, зо-

крема расової та гендерної. На її думку, коректний розгляд депривації чорношкірих жінок на ринку праці мав ґрунтуватися не на простому додаванні наслідків кожної з них, а на врахуванні механізмів їхньої взаємодії, що спричиняє утворення нових складних форм нерівностей.

Суть методологічного підходу відображає використана Катрін Діґнен і Катарін Тайлер (Degnen & Tyler, 2017) метафора процесу випікання, коли основні інгредієнти в гарячій печі змінюються під впливом один одного. Тобто форми нерівностей не просто нашаровуються одна на одну, а утворюють певну цілісність, яка до того ж перебуває в процесі постійної трансформації. Евристичний потенціал такого недодавального підходу (non-additive approach) до аналізу соціальної стратифікації окреслювали також Леслі Маккол (McCall, 2001, 2005) у рамках концепту комплексної нерівності (complex inequality) та Евелін Глен (Glenn, 1999) у межах інтегративної методології (integrative methodology).

Привабливість підходу зумовила подальше зростання кількості галузей його використання, перетворивши інтерсекційність на «модне теоретичне слово» (Davis, 2008). Основними сферами вжитку концепту¹ стали емпіричні дослідження конструювання сексуальних ідентичностей, етнічні та гендерні студії, серед яких превалювали розвідки, виконані в межах якісної методології² (Jones, Misra, & McCurley, 2013).

Вихід концепту за межі студій поєднання класової, гендерної та расової нерівностей, сфокусованих на критичному аналізі й окресленні можливостей політичної відповіді на утиски, набуття ним міждисциплінарності поставили на порядок денний питання щодо чіткого окреслення методологічних орієнтирів інтерсекційного аналізу. Дослідники погоджуються з тим, що наразі наявні три основні способи його здійснення (Choo & Ferree, 2010; Jones, Misra, & McCurley, 2013): інтерпретація, базована на включенні (внутрішньокатегоріальний підхід); моделі, центровані на процесі

¹ До вибірки увійшли статті соціологічних часописів із двадцятки найкращих журналів за ISI Web of Knowledge на основі Impact Factor за п'ятирічний період, що передував дослідженню.

² З-поміж усіх розглянутих статей ті, де дослідники застосовували якісну методологію, становили 44%, а кількісну — 32%. Проте серед перших частка ґрунтованих на перехресному підході становила 51%.

(міжкатегоріальний підхід) і системні моделі (антикатегоріальний підхід).

У першому акцентується гетерогенність життєвого досвіду осіб, належних до одного прошарку. Натомість у просторі множинних нерівностей на перетині різних стратифікаційних ознак виокремлюються соціальні категорії, представники яких мають різний доступ до дефіцитних ресурсів та можливостей. Основна увага дослідників за такого підходу зосереджена найчастіше на тих, котрі зазнають множинної маргіналізації (на зразок літніх чоловіків-інвалідів із низьким рівнем доходів або внутрішньо переміщених матерів-одиначок без стабільного джерела доходу), в результаті чого інформація про їхнє становище доноситься до широкого загалу. Спроможність розвідок такого типу слугувати засобом «надання голосу» депривованим знайшла відображення в ще одній назві підходу — моделі голосу (*voice models*).

У межах другого підходу науковці зосереджуються на процесах, що відбуваються під час поєднання декількох статусів, зокрема на утворенні патернів зв'язків між ними. Водночас постулюється неадитивний характер поєднання різних форм нерівностей на кшталт паралельного розгляду класовості гендеру та гендерованості класу. Також вивчається конструювання ідентичностей осіб, належних до соціальних категорій, утворюваних на перетинах різних вимірів нерівностей. Процесуальна оптика аналізу дає змогу визначити динаміку взаємодії нерівностей, її зовнішні та внутрішні чинники, а також крос-культурну варіативність.

Третій підхід звертається до констеляцій нерівностей, які під час взаємодії утворюють системи. Комплексне вивчення подібних систем передбачає їхнє розуміння як флюїдних і таких, що постійно перебувають у процесі взаємного конструювання. Для коректного визначення наслідків нерівностей такого штибу їх розглядають як цілісність, що зумовлює один спільний головний ефект. Ця методологія докорінно відрізняється від широко вживаної прибічниками адитивного підходу моделі сегментованої інклюдії, де серед стратифікаційних параметрів вирізняються основні, завдяки яким відбувається насичення пояснювальної моделі, а також решта додаткових. Зважаючи на особливості поєднання нерівностей у різних соціокультурних контекстах, у системному підході визнають існування їхніх історично й локально специфікованих конфігурацій.

Уточнюючи та переглядаючи наведені вище засадничі положення інтерсекційного аналізу, Сильвія Волбі, Джо Армстронг і Софія Стрид виокремили шість базових дилем підходу, до яких вони запропонували власні вирішення (Walby, Armstrong, & Strid, 2012, pp. 228–236).

Першу становило те, як розглядати взаємозв'язки між структурною та політичною інтерсекційністю без зведення політичних процесів до соціальних структур. Для подолання напруги між цими формами інтерсекційності автори вважають за доцільне розглядати їх окремо, хоча й із урахуванням їхньої взаємозалежності.

Друга дилема полягала в необхідності концептуалізувати інтерсекцію так, щоби під час зосередження на активності знедолених не залишати поза увагою й дії наділених владою, адже більшість дослідників, вивчаючи категорії, утворені перетинами різних форм нерівностей, ігнорують представників тих, які не зазнають депривації. Для її розв'язання пропонується тлумачити комплексні нерівності як системи пов'язаних із ними відносин, що має надати соціоструктурному аналізу онтологічної глибини. Концепт «категорія», на думку авторів, краще пасує до позначення цілісного об'єкта, а отже, не дає змоги уловити його гетерогенність.

Третя стосувалася балансу між стабільністю та плинністю нерівностей, за якого вони мають бути доволі стійкими для емпіричного аналізу їхніх змін. Щодо цієї дилеми автори відзначають соціальну конструйованість нерівностей і їхню подальшу седиментацію в соціальних інститутах. Унаслідок інституціоналізації відносини нерівності то набувають стабільності в певні проміжки часу, то зазнають трансформацій протягом переходу до нової стабільної форми.

Четверта полягала в тому, що в інтерсекційному аналізі не варто приділяти забагато уваги класовій перспективі, але водночас не слід втрачати її з поля зору. Щодо неї пропонується окремо враховувати вагу кожної форми нерівностей, зокрема класової.

У п'ятій розглядалася вимога одночасного акценту на невеликих маргінальних категоріях і рівності всіх дослідницьких проєктів. Щодо цієї дилеми слід взяти до уваги, що значення проєкту зумовлене багатьма чинниками. Тому необов'язково домінантною ролі, витісняючи інші, набуває якийсь один із них: можливе і їхнє поєднання, асиметричні альянси та складні взаємозв'язки між ними.

Шоста зумовлювалася потребою ідентифікації перетинів нерівностей із одночасним визнанням того, що цей перетин їх модифікує. Стосовно цього автори зазначають, що навіть перетин нерівностей не змінює їх повністю й остаточно, тому оптимальним підходом буде взаємне формування (*mutual shaping*) на противагу взаємному становленню (*mutual constitution*).

Отже, виокремлені науковцями орієнтири інтерсекційних емпіричних досліджень окреслюють загальний алгоритм розвідки такого типу. Однак серед них бракує вказівок на особливості застосування цієї методології у певних галузях соціологічних студій, зокрема у стратифікаційному аналізі. Подальше обґрунтування евристичних можливостей інтерсекційного підходу в цьому напрямі здійснювалося на основі висновків емпіричних досліджень, ключові положення яких було систематизовано з опертям на авторську концепцію структури дослідницької методології (Малиш, 2019). Згідно з нею було виокремлено два основні різновиди методологічних імперативів — принципи та правила. Принципи презентують ключові положення методології, а правила — додаткові директиви, що окреслюють напрямок дій науковця. Серед останніх розрізняється негативна евристика (заборони дій, які дозволяють уникати похибок в одержаній інформації) та позитивна евристика (переліки дій, які можуть бути здійснені в дослідженні).

Загалом, методологія інтерсекційного аналізу спирається на два принципи. Перший повторює головний принцип багатовимірного підходу та полягає в констатації множинності нерівностей. Водночас ця множинність у багатовимірному підході операціоналізується в дещо відмінний спосіб, аніж в інтерсекційному. У межах першого складність нерівностей фіксується на основі або індикаторів, що відповідають головним проявам однієї форми нерівності, або на показниках декількох ключових форм нерівностей, кожна із яких, своєю чергою, може вимірюватися за допомогою однієї чи декількох змінних. У другому множинність нерівностей передбачає обов'язкове звернення до декількох їхніх форм.

Другий принцип стосується визнання особливих поєднань нерівностей — їхніх «перетинів». Він передбачає те, що між окремими формами нерівностей наявні специфічні взаємозв'язки, результатом яких є їхнє перетворення на систему. На відміну від багатовимірного підходу, де також можливе звернення до впливів окремих форм нерівностей одна на одну, тут акцентується набу-

тя сукупностями нерівностей нових властивостей, що не зводяться до притаманних кожній із них окремо.

Попри відсутність чітких методологічних рекомендацій щодо вимірювання комплексних нерівностей у кількісній емпіричній розвідці, наразі є ustalеними два способи його здійснення. Перший, покликаний висвітлити механізм впливу різних форм нерівностей одна на одну, полягає в побудові регресійних моделей, де, крім головних ефектів впливів стратифікаційних ознак, враховуються і їхні взаємодії (Róbert, 2009). У другому способі, спрямованому на визначення страт у просторі системних нерівностей, континуум усіх ієрархічно впорядкованих позицій у ньому розглядається як латентна змінна, категорії якої становлять комбінації розмірностей окремих стратифікаційних параметрів (Alkire et al., 2015).

Негативна евристика підходу містить доповнення до описаних принципів, зумовлених природою комплексних нерівностей, передусім такими їхніми властивостями, як гетерогенність і плинність. Одна з них виявляється в тому, що різні комбінації позицій на окремих стратифікаційних ознаках мають наслідком виокремлення прошарків індивідів, наділених неоднаковим доступом до життєвих благ і можливостей. Інша — в перманентній зміні кількості таких прошарків, їхньої чисельності та складу внаслідок взаємовпливів між окремими нерівностями.

Звідси й суттєве правило, яке полягає в тому, що для формування цілісного уявлення про комплексні нерівності не повинні ігноруватися окремі страти, розгляду має піддаватися множина їхніх форм від депривованих до наділених значною кількістю ресурсів. Саме через їхнє зіставлення є можливою коректна оцінка властивих суспільству структурних розколів.

Наступне важливе правило передбачає відмову від уживання конструктів, котрі фіксували б поєднання окремих вимірів нерівностей без урахування соціокультурного контексту. Нерівності у своїх взаємозв'язках конструюють одна одну, змінюючи навколишнє середовище, яке, зі свого боку, накладає відбиток на механізм їхнього вияву. Отже, комбінації категорій окремих стратифікаційних ознак, що є підґрунтям для виокремлення прошарків у системах нерівностей, не є сталими для різних часових проміжків і культур.

Позитивна евристика підходу спрямована на забезпечення високої змістовної валідності методик вимірювання комплексних

нерівностей, їхньої спроможності адекватно фіксувати властиву соціуму стратифікацію. Обидва її правила ґрунтуються на тому, що основним критерієм перевірки якості як стратифікаційних класифікацій, так і моделей, що пояснюють механізми взаємодії між системами розподілу окремих видів ресурсів, є їхня відповідність емпіричним даним, встановлювана практично.

Перше правило вказує на те, що переліки форм нерівностей, котрі перетинаються, можуть варіювати, але критерієм системного характеру їхнього поєднання є наявність значимих зв'язків між ними.

Згідно з другим правилом, окремі верстви, виокремлені соціологами на основі перетинів різних форм нерівностей, мають відбивати реальні соціальні категорії, характеристики яких є якомога гетерогеннішими від однієї до іншої та, навпаки, якомога гомогеннішими в межах кожної з них. У той самий час кількість структурних елементів типології також варіативна та диктується характером емпіричної інформації.

Загалом наведений перелік методологічних директив описує алгоритм емпіричного дослідження, спрямованого на одержання надійної та валідної інформації про комплексні нерівності, властиві сучасним суспільствам. Він уможливорює врахування їхніх сутнісних характеристик — багатовимірності, системності та плинності — та передбачає перевірку припущень щодо форм нерівностей, які утворюють систему, та механізмів їхнього взаємозв'язку.

Приклад побудови стратифікаційних типологій

Найпоширенішим напрямом використання в стратифікаційному аналізі як багатовимірного, так згодом й інтерсекційного підходу є виявлення прошарків, утворених унаслідок об'єднання нерівностей у систему. Яскравий приклад побудови типологій такого типу становить класова схема, розроблена Майком Севіджем із колегами (Savage et al., 2013) з опертям на ідеї П'єра Бурдьє.

Принцип багатовимірності в ній відображено через звернення до трьох форм капіталу, наявних у індивідів: економічного (добробут), культурного (спроможність поцінувати культурні блага та долучатися до них, а також дипломи, інституціоналізовані освітніми успіхами) та соціального (контакти та зв'язки з іншими людьми для створення власної соціальної мережі) (Savage et al., 2013, р. 5), — для вимірювання яких було дібрано по дві змінні.

Економічний капітал виявлявся на основі доходу домогосподарства та його активів (комбінація стандартизованих значень заощаджень домогосподарства та ціни помешкання, де воно розташоване). У межах культурного капіталу виокремлювалися інтелектуальний капітал (стосувався частоти таких практик, як відвідування культурних пам'яток, музеїв, художніх галерей та театрів, прослуховування класичної музики та джазу, харчування у французьких ресторанах) та емерджентний капітал (відповідав частоті використання соціальних мереж й Інтернету, прослуховування рок-музики та репу, занять спортом, тренувань у спортзалі, відвідувань спортивних змагань і концертів, проведення часу з друзями, відеоігор). Соціальний капітал визначався середнім балом статусу занять, знайомих респондентові, та кількістю контактів із особами, які мають різні заняття (Savage et al., 2013, pp. 7–11).

Дотримання *принципу комплексності нерівності* та врахування перетинів її окремих форм, презентованих трьома видами капіталу, уможливорює методологія латентного класового аналізу. Вона дає змогу виявити на основі значень шести стандартизованих змінних-індикаторів економічного, культурного та соціального капіталів сукупність соціальних прошарків в інтегральному просторі нерівностей.

Водночас, відповідно до *правила гетерогенності*, утворена класова схема презентує континуум із семи соціальних категорій, наділених відмінними життєвими шансами, а саме: еліти, усталений (established) середній клас, технічний середній клас, нові забезпечені робітники, традиційний робітничий клас, нові працівники сфери послуг і прекаріат (Savage et al., 2013, p. 12).

Елітам властиві дуже високий економічний (передусім заощадження) й інтелектуальний капітал, а також високий соціальний капітал. *Усталений середній клас* характеризується високого рівня економічним, інтелектуальним та емерджентним капіталом та середнім значенням статусу контактів. *Технічному середньому класу* притаманні високий економічний капітал і середнє значення статусу контактів при їхній невеликій кількості, ще й помірний культурний капітал. *Нові забезпечені робітники* володіють доволі добрим економічним капіталом, хорошим емерджентним і помірним інтелектуальним капіталом, але водночас мають досить низькі середні значення статусу контактів (хоча цей показник суттєво варіює у відповідній категорії осіб). *Традиційний робітничий клас*

має помірно низький економічний капітал попри прийнятну вартість їхнього помешкання, контактів у них небагато й обидва виміри культурного капіталу є низькими. *Нові працівники сфери послуг* характеризуються помірно низьким економічним капіталом, але водночас помірними доходами домогосподарства та кількістю контактів, а також мають високий емерджентний та низький інтелектуальний капітал. До складу *прекаріату* входять особи з низьким економічним капіталом і найнижчими балами за всіма іншими критеріями.

Дотримування *правила контекстності* виявилось у доборі тих показників, які оптимально відбивали володіння різними формами капіталу. Для коректного визначення їхнього переліку, релевантного для застосування для всього населення країни, автори здійснили порівняльний аналіз даних не лише Британського дослідження класів (The Great British Class Survey, GBCS), але також загальнонаціонального опитування, проведеного GfK. Набір змінних, застосовуваних для класифікації, був оптимальним для фіксації кожного з видів капіталу на час студій і також міг уточнюватися в наступних хвилях проєкту, що надавало типології гнучкості.

Одержана класова схема враховувала розподіли значень показників різних форм капіталу, актуальні на момент проведення розвідки. Тому запропонований перелік класів не був сталим у часі, тобто враховувалася плинність поєднання різних форм нерівностей.

Два наступні правила, належні до *позитивної евристики підходу* — фіксація класовою схемою зв'язків між формами нерівностей і відповідність одержаного переліку страт емпіричним даним, його обґрунтованість — втілено завдяки обраній дослідниками методології побудови класової моделі.

Так, методика латентного класового аналізу дала змогу втілити індуктивну логіку побудови статифікаційної класифікації завдяки ідентифікації мінімальної кількості максимально гетерогенних прошарків, наділених відмінним обсягом капіталу різних форм. Водночас, як продемонстрував подальший аналіз даних, одержаним соціальним категоріям були властиві й суттєві розбіжності за соціодемографічними характеристиками.

Отже, наведені констатації переконливо засвідчують перспективність застосування інтерсекційної методології для ідентифікації прошарків у просторі комплексних нерівностей.

5.2. Суб'єктивні та об'єктивні показники нерівностей у комплексному вимірюванні стратифікації

Окреслюючи евристичний потенціал інтерсекційного підходу, варто зазначити, що перелік індикаторів позицій індивідів у стратифікованому соціальному просторі не обмежується тими, що фіксують наявність у них певних ресурсів або можливостей. Окрему їхню групу становлять ті, що відображають уявлення індивідів про властиві соціуму форми нерівностей і сприйняття власного місця в їхніх вимірах. Дані емпіричних досліджень переконливо доводять, що саме останні є головними чинниками орієнтації на різні типи урядових ініціатив, рівня довіри до певних інституцій і посадовців або задоволення життям (Clark, 2003; Engelhardt & Wagener, 2014; Ferrer-i-Carbonell, 2005; Gimpelson & Treisman, 2015; Niehues, 2014; Yanai, 2017; Малиш, 2012). Характер зв'язків позицій індивідів на шкалах стратифікаційних ознак і їхнього сприйняття цих позицій потребує ґрунтовного вивчення, оптимальним інструментом для якого є інтерсекційна методологія. Зазначені міркування стали поштовхом для дослідження руху населення України в соціальному просторі в добу пострадянських трансформацій, опис алгоритму та основних висновків якого презентовано нижче.

Принцип багатовимірності в розвідці дотримано через використання низки показників міжпоколінного руху в соціальному просторі, де перша група фіксувала міжпоколінну мобільність індивідів, а друга — їхні уявлення про переміщення в просторі нерівностей. Найширший перелік індикаторів указаних груп був наявним у масивах даних модуля «Соціальна нерівність» Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme – ISSP) за 2009 та 2019 роки. Трендовий дизайн дослідження уможливив порівняння значень відповідних змінних у різні часові періоди та характеру поєднань їхніх категорій.

Цільова підвибірка розвідки в обох масивах виокремлювалася з урахуванням низки критеріїв. По-перше, задля досягнення максимальної тотожності генеральних сукупностей вказаних опитувань із масиву першого видалено кейси респондентів, що мешкали в Криму.

По-друге, з огляду на використання в дослідженні показників самооцінки індивідами позиції на соціальній драбині, яким властива інерційність і невисока чутливість до соціальних змін (Малиш, 2019, сс. 221–239), увагу було сфокусовано на індивідах, чиє дитинство припало на період існування СРСР, а трудова діяльність батьків відповідала періоду стійкого розвитку СРСР або Перебудові (1953–1991). Отже, аналізувалася категорія осіб, які на час опитування мали від 33 до 71 років 2009 року та від 43 до 81 року 2019 року, а зазначена ними позиція батька або матері відповідала стратифікаційній моделі, властивій соціалістичному ладу. Водночас відібрані респонденти, навіть за умов здобуття ними вищої освіти, перебували на ринку праці не менше десяти років, що дало змогу робити висновки про співвідношення їхнього статусу заняття з батьківським. Загальна кількість використаних кейсів 2009 року склала 1 186, а 2019-го – 1 139.

Всі показники міжпоколінних переміщень розраховувалися на базі зіставлення позицій індивідів та їхніх батьків, де статус перших відповідав посткомуністичному, а других — комуністичному періоду, що давало змогу встановити вплив суспільних трансформацій на переміщення індивідів у соціальному просторі. Додатково відстежувалися зміни в сприйнятті позиції батьків і батьківської родини за десятирічний період.

Перелік змінних в обох хвилях опитування мав відмінності. Так, під час аналізу даних масиву 2009 року було використано такі показники: міжпоколінні рух респондента соціальною драбиною та класова мобільність, а також суб'єктивна соціальна мобільність. У масиві даних за 2019 рік базу для аналізу склали: міжпоколінні рух соціальною драбиною, класова та освітня мобільність, а також прогнозований внутрішньопоколінний рух сходинками соціальної драбини. Тобто стрижневими для визначення перехресень стали два показники — міжгенераційні рух соціальною драбиною та класова мобільність, — тоді як інші показники давали змогу уточнити й деталізувати одержану типологію.

Щодо самих змінних, то міжпоколінний рух соціальною драбиною ґрунтувався на порівнянні позиції сім'ї респондента та його батьківської родини на соціальній драбині з десятиох сходинок³.

³ Запитання в опитувальнику були сформульовані так: «У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, і групи, які займають нижчі щаблі. Перед вами сходи, на яких 10 — це найвище стано-

У випадку, коли позиція індивіда була вищою за позицію батька — рух ідентифікувався як висхідний, коли вона, навпаки, виявлялася нижчою — як низхідний, а за відтворення тієї самої позиції фіксувалася іммобільність.

Внутрішньопоколінний прогнозований рух соціальною драбиною базувався на зіставленні позиції сім'ї респондента на момент опитування⁴ та через десять років⁵. Схема кодування тотожна наведеній вище, так само як і категорії одержаної змінної.

Суб'єктивна мобільність відповідала самооцінці індивідом факту зміни статусу його роботи порівняно з батьківською за п'ятибальною шкалою, де 1 — значно вищий, ніж у батька; 2 — вищий; 3 — такий самий; 4 — нижчий; 5 — значно нижчий⁶. Під час подальшого аналізу віяло змінної було перекодовано в три категорії: висхідна мобільність (коди 1 та 2), низхідна мобільність (коди 4 та 5) й іммобільність (код 3).

Міжпоколінна класова мобільність вимірювалася шляхом зіставлення класової позиції респондента з одним із його батьків, визначених за 10-класовою версією схеми Голдторпа та презентованою наступними категоріями: вищий службовий клас (I); нижчий службовий клас (II); працівники рутинної нефізичної праці (III); самозайняті з найманими працівниками (IVa); самозайняті без найманих працівників (IVb); самозайняті фермери (IVc); керівники, зайняті фізичною працею (V); кваліфіковані працівники фізичної праці (VI); напівкваліфіковані працівники фізичної праці (VIIa) та некваліфіковані працівники сільського господарства (VIIb). Беручи до уваги напрацювання представників індивідуального підхо-

вище, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе? А якщо згадати родину, де Ви виростили, де б на цій шкалі перебувала вона?»).

⁴ Та сама змінна, що й для визначення міжгенераційного руху сходінками соціальної драбини.

⁵ Запитання мало таке формулювання: «Якщо замислитись про майбутнє, через 10 років на якому щаблі від 1 до 10, де 10 — це вершина, а 1 — низ, ви будете перебувати?»).

⁶ Запитання в опитувальнику сформульовано так: «Тепер питання про Вашу роботу (або про останнє місце роботи, якщо Ви тимчасово не працюєте). Якщо порівняти Вашу роботу з тією, яку мав Ваш батько тоді, коли вам було 14–15–16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (або був)...».

ду⁷ до визначення мобільності, було обрано відмінну основу для порівняння в респондентів різної статі: у чоловіків нею слугувала класова позиція батька, а в жінок — матері. Категоріями змінної, яка фіксувала міжпоколінну класову мобільність, були: висхідна мобільність, горизонтальна мобільність, іммобільність і низхідна мобільність. Висхідна мобільність фіксувалася, коли позиція індивіда була вищою за позицію батька або матері, а низхідна — коли вона була нижчою. Переміщення в межах двох діапазонів класів, III–VI та VIIa–VIIIb, відносилися до горизонтальної мобільності. Відтворення класової позиції батька або матері належало до іммобільності (OECD, 2018, сс. 177–191).

Міжпоколінна освітня мобільність визначалася під час порівняння освітнього рівня респондента та одного з його батьків (матері в жінок і батька в чоловіків). Категоріями змінних, що фіксували освітній рівень, були: 1 — неповна середня освіта (7–9 класів середньої школи) та ПТУ без повної середньої освіти; 2 — повна загальна середня освіта (10–11 класів середньої школи); 3 — ПТУ на базі повної загальної середньої освіти; 4 — неповна вища освіта (зокрема середня спеціальна освіта); 5 — повна вища освіта (бакалавр, магістр, спеціаліст). Висхідною мобільність вважалася за умов вищого освітнього рівня респондента порівняно з батьком чи матір'ю, низхідною — нижчого, а іммобільність була наявна при їхньому збігові.

Дотримання другого *принципу* — *врахування саме перехречень* між суб'єктивним сприйняттям руху в соціальному просторі та його об'єктивними виявами — уможлиблювалося застосуванням множинного аналізу відповідностей до наборів їхніх індикаторів.

Ужитий метод аналізу дав змогу виокремити множину гетерогенних категорій, утворених у просторі комплексної нерівності (перше правило *негативної евристики*). Другого правила негативної евристики — відмови від ігнорування соціокультурного контексту — дотримано завдяки виокремленню як цільової категорії осіб тих, чия міжпоколінна мобільність нашаровувалася на зміну суспільного ладу. Крім того, час проведення опитувань надавав можливість виявити особливості руху індивідів у соціальному просторі та уявлень про нього до та після подій Майдану (2013–2014).

⁷ Грунтовний критичний аналіз підходів до визначення мобільності подано в праці Світлани Оксамитної (2011, сс. 36–42).

Відповідно до правил *позитивної евристики*, які постулювали варіативність наборів змінних і кількості одержаних страт, їхню відповідність емпіричним даним було обґрунтовано додатково. Так, перед побудовою класифікації було перевірено існування зв'язків між різними показниками переміщень, а також використано для неї лише показники з достатніми значеннями мір дискримінації (перше правило). Тому одержана стратифікаційна класифікація не мала дедуктивного характеру та виводилася з констеляцій вимірів різних форм руху, виявлених на емпіричних даних (друге правило).

5.3. Показники руху в соціальному просторі: динаміка та взаємозв'язки

Головними показниками переміщень індивідів у соціальному просторі в обох масивах були міжпоколінні класова мобільність і рух сходінками соціальної драбини.

Для респондентів обох статей і в обидва розглянуті роки частка тих, хто здійснив висхідну *класову мобільність*, була вищою за частку тих, у кого вона виявилася низхідною (табл. 5.1). Значимі часові відмінності у відсотках осіб, що презентували різні типи міжпоколінної мобільності, спостерігалися лише для чоловіків у категорії іммобільних. Відзначена закономірність, імовірно, зумовлена суттєвим зменшенням частки кейсів, де були відсутні дані щодо класової належності батька (з 22,3% 2009 року до 15,4% 2019-го).

Утім, зафіксована незмінність трендів мобільності протягом десяти років не була свідченням стабільності класового розподілу представників виокремленої вікової категорії. Так, за вказаний проміжок часу в чоловіків збільшилася частка належних до вищого службового класу (з 17% 2009 року до 25%⁸ 2019-го, відмінності значимі на рівні $p=0,01$) та зменшилася частка робітників некваліфікованої фізичної праці (з 26,9% до 20,2%, $p=0,05$), а в жінок підвищилася кількість представниць нижчого службового класу (з 15,6% до 21,3%, $p=0,01$). Водночас за десять років змінилися розподіли класової належності батьків і матерів респондентів: вона стала сприй-

⁸ Тут і далі наведено валідні відсотки.

матися «контрастнішою». Так, серед батьків зросли частки представників вищого службового класу (з 11,2% 2009 року до 14,4% 2019-го, $p=0,05$), самозайнятих (з 1,9% до 3,9%, $p=0,01$) та робітників некваліфікованої фізичної праці (з 13,5% до 23%), а частка робітників напівкваліфікованої праці зменшилася (з 34,2% до 19,5%, $p=0,01$). Матері здавалися опитаним кваліфікованішими, аніж десять років тому: значимо більшими 2019 року виявилися частки належних до вищого службового (8,8% проти 5,9% 2009 року, $p=0,05$), нижчого службового класів (12,7% порівняно з 8,3%, $p=0,01$), тоді як частка робітниць некваліфікованої фізичної праці суттєво зменшилася (з 41% 2009 року до 32,1% 2019-го, $p=0,01$).

В обох хвилях опитування спостерігалися гендерні відмінності в частках осіб, які здійснили різні типи мобільності: 2009 року вони простежувалися для горизонтальної мобільності (11,8% у чоловіків проти 17,4% у жінок, $p=0,05$) та низхідної мобільності (23,9% у чоловіків порівняно з 11,7% у жінок, $p=0,01$), а 2019 року — для всіх типів мобільності (для іммобільних частки різнилися на рівні $p=0,05$, для всіх інших — на рівні $p=0,01$) (табл. 5.1).

Часові відмінності в міжпоколінному русі соціальною драбиною, так само як і в класовій мобільності, були властиві чоловікам. Серед них за десять років суттєво зросла частка тих, хто перемістився вгору (з 15,8% до 26,9%, $p=0,01$), та зменшилася кількість тих, хто спустився вниз (51,9% до 31,2%, $p=0,01$). За вказаними типами руху 2019 року також були наявні й гендерні відмінності, яких не спостерігалось 2009 року.

Характеризуючи характер міжпоколінного руху індивідів соціальною драбиною детальніше, слід указати на відмінності в розташуванні на ній респондентів різної статі. За десять років частки чоловіків на нижчих щаблях соціальної драбини помітно зменшилися (на першій сходинці — з 14,9% до 7,9%, $p=0,01$; на третій — з 24,6% до 17,6%, $p=0,01$), тоді як на вищих — зросли (на п'ятій — з 23,1% до 28,7%, $p=0,05$; а на сьомій, восьмій та десятій, де 2009 року було менше, ніж 1% осіб, ця кількість підвищилася до 4,6% ($p=0,01$), 1,7% і 3,2% відповідно, для двох останніх сходинок $p=0,05$). У жінок зміни торкнулися лише п'ятої сходинки, на якій, порівняно з 18,5% 2009 року, розмістило себе 25,8% респонденток ($p=0,01$).

Водночас за десять років із попередньої хвилі опитування респонденти були схильними вважати вищою позицію батьківської

родини: зросла частка тих, хто розташував її на вершині соціальної драбини (з 0,7% 2009 року до 4,3% 2019-го, $p=0,01$), та зменшилася тих, хто відніс її до другої сходинки (з 8,5% до 6,3%, $p=0,05$). Дещо перерозподілилися відсотки на серединних позиціях: більше сімей розмістили на п'ятій сходинці (23,2% проти 27,7%, $p=0,05$) та менше — на шостій (15,2% порівняно з 11,8%, $p=0,05$).

Таблиця 5.1

**Часові відмінності переміщень у соціальному просторі
(2009 і 2019 роки), %**

Тип мобільності	Чоловіки		Жінки	
	2009	2019	2009	2019
Класова мобільність				
Висхідна	38,9	38,2	45,8	50
Горизонтальна	11,8	8,1	17,4	14,2
Імобільність	24,5	31,3	25,1	24,1
Низхідна	23,9	22,4	11,7	11,7
Рух соціальною драбиною				
Висхідний	15,8	26,9	15,9	19,2
Імобільність	32,3	34,9	37,3	32,4
Низхідний	51,9	38,2	46,8	48,4

Примітки: У таблиці наведено валідні відсотки. Темно-сірим кольором виділено відмінності між категоріями на рівні $p=0,01$, світло-сірим — на рівні $p=0,05$.

Інші характеристики переміщень індивідів у соціальному просторі фіксувалися такими показниками, як *суб'єктивна соціальна мобільність* (2009), а також *прогнозований рух сходинками соціальної драбини та міжпоколінна освітня мобільність* (2019). Усім різновидам руху властиві переважаання висхідної мобільності над низхідною та значні частки іммобільних осіб (табл. 5.2). Гендерні відмінності в розподілах за типами мобільності притаманні освітній мобільності та прогнозованому руху соціальною драбиною. У першій вони виявилися особливо яскравими для висхідної мобільності, яку здійснило 62,8% жінок на протигагу 49,2% чоловіків (значимість відмінностей на рівні $p=0,01$). Натомість уявлення респондентів різної статі про зміну власного статусу заняття порівняно з батьковим не мали значимих розбіжностей.

Таблиця 5.2

Гендерні відмінності переміщень у соціальному просторі, %

Тип мобільності	Чоловіки	Жінки
Суб'єктивна мобільність (2009)		
Висхідна	40,2	37
Імобільність	35,2	36,4
Низхідна	24,5	26,6
Освітня мобільність (2019)		
Висхідна	49,2	62,8
Імобільність	39,1	29,4
Низхідна	11,7	7,9
Прогнозований рух соціальною драбиною (2019)		
Висхідний	41	46,4
Імобільність	44	37,6
Низхідний	14,9	16

Примітки: У таблиці наведено валідні відсотки. Темно-сірим кольором виділено відмінності між категоріями на рівні $p=0,01$, світло-сірим — на рівні $p=0,05$.

В обох хвилях дослідження між різними показниками руху в соціальному просторі існували зв'язки, хоча їхній характер мав часові та гендерні особливості.

2009 року для чоловіків було зафіксовано значимий зв'язок між парами всіх перелічених змінних, значення якого коливалися в діапазоні від слабкого до помірного (табл. 5.3). Найслабшим він виявився для руху соціальною драбиною та міжпоколінної класової мобільності. Для жінок значимого зв'язку між останніми змінними не було, помірним він був для класової та суб'єктивної мобільності, а також для руху соціальною драбиною та суб'єктивної мобільності.

2019 року для респондентів обох статей спостерігалася менша узгодженість між показниками руху в соціальному просторі, аніж 2009-го (табл. 5.4). І в чоловіків, і в жінок був відсутнім зв'язок між класовою мобільністю та рухом соціальною драбиною, освітньою мобільністю та прогнозованим рухом соціальною драбиною, а також класовою мобільністю та прогнозованим рухом соціальною драбиною. Натомість для чоловіків спостерігався зв'язок між трьома парами змінних: помірний для класової та освітньої мобільності, слабкий для руху соціальною драбиною та

прогнозованого руху нею і, крім того, наближений до помірного для руху соціальною драбиною та освітньої мобільності. Для жінок пов'язаними виявилися лише дві пари показників: класова та освітня мобільність, для яких асоціація наближалася до помірної, а також прогнозований та актуальний рух соціальною драбиною, для яких зв'язок був слабкий.

Таблиця 5.3

Зв'язки між показниками руху в соціальному просторі (2009 рік)

Чоловіки				Жінки			
	КМ	СД	СМ		КМ	СД	СМ
КМ	1			КМ	1		
СД	V=0,148 p=0,01	1		СД	V=0,102 p=0,079	1	
СМ	V=0,3 p<0,001	V=0,257 p<0,001	1	СМ	V=0,210 p<0,001	V=0,239 p<0,001	1

Примітки: У таблиці наведено значення міри асоціації Крамера V для пар ознак та рівень його значимості. Темно-сірим кольором виділено значення V Крамера, для яких $p \leq 0,01$.

Позначення в таблиці: КМ — класова мобільність, СД — рух соціальною драбиною, СМ — суб'єктивна соціальна мобільність.

Таблиця 5.4

Зв'язки між показниками руху в соціальному просторі (2019 рік)

Чоловіки					Жінки				
	КМ	СД	ОМ	ПСД		КМ	СД	ОМ	ПСД
КМ	1				КМ	1			
СД	V=0,11 p=0,146	1			СД	V=0,054 p=0,769	1		
ОМ	V=0,35 p<0,001	V=0,127 p=0,009	1		ОМ	V=0,266 p<0,001	V=0,045 p=0,652	1	
ПСД	V=0,081 p=0,706	V=0,23 p<0,001	V=0,101 p=0,17	1	ПСД	V=0,107 p=0,155	V=0,193 p<0,001	V=0,074 p=0,296	1

Примітки: У таблиці наведено значення міри асоціації Крамера V для пар ознак та рівень його значимості. Темно-сірим кольором виділено значення V Крамера, для яких $p \leq 0,01$.

Позначення в таблиці: КМ — класова мобільність, СД — рух соціальною драбиною, ОМ — освітня мобільність, ПСД — прогнозований рух соціальною драбиною.

В обох хвилях опитування дещо краще були пов'язаними показники в межах кожної із груп — об'єктивних і суб'єктивних. До того ж, у жінок узгодженість індикаторів руху в соціальному просторі виявилася меншою, аніж у чоловіків — асоціації наявні між меншою кількістю пар ознак.

Узагальнюючи інформацію щодо переміщень індивідів у соціальному просторі, зазначимо, що їхні об'єктивні та суб'єктивні показники вказують на неоднакові частки осіб, що здійснили міжпоколінну мобільність. Такі відмінності зумовлені особливостями вимірювальних підходів, використовуваних у кожній із груп змінних: у межах першої фіксуються чітко окреслені набори позицій на шкалах стратифікаційних ознак, тоді як друга спирається на самооцінки, критерії для яких задаються самими респондентами і є варіативними. Як наслідок, рух певними ієрархіями й уявлення про нього різняться, вони не симетричні: позитивні соціальні зрушення, відображені об'єктивними показниками, лише частково знаходять підтвердження в розподілах значень суб'єктивних показників через відносність останніх.

На користь такого пояснення свідчать і дані репрезентативних соціологічних опитувань. Згідно з ними, за розглянутий десятирічний період частка бідних⁹, яка 2009 року сягнула екстремально високого значення — 21% (*Українське суспільство*, 2017) — вже 2017-го знизилась до 12% і становила стільки ж і 2020 року (*Динаміка самооцінки*, 2020). Рівень добробуту¹⁰, навпаки, зріс із 40% 2009 року до 49% 2020-го (*Самооцінка щастя*, 2020). На тлі відзначеного покращення рівня матеріального забезпечення населення, помітних змін у його оцінках задоволеності життям та теперішнім становищем у суспільстві не відбулося (Таблиці, 2018, сс. 463, 466).

5.4. Інтерсекції різних форм соціальної мобільності

Комплексний опис руху індивідів у соціальному просторі передбачає не лише виявлення зв'язків між його окремими формами, а й з'ясування того, як саме окремі типи переміщень у їхніх межах

⁹ Йдеться про осіб, що декларують нестачу грошей на їжу.

¹⁰ Визначався як частка осіб, яким вистачає грошей не лише на їжу та одяг.

комбінуються. Констеляції категорій змінних, що фіксують пересування в різних соціальних ієрархіях, формують підґрунтя для виокремлення низки категорій осіб із відмінними патернами руху в межах систем нерівностей.

Задля уникнення умоглядного характеру стратифікаційних типологій, базованих на індикаторах переміщень у соціальному просторі, виокремлення їхніх категорій здійснювалося засобами множинного аналізу відповідностей. До того ж через відмінності в позиціях респондентів різної статі на шкалах стратифікаційних ознак і в характері переміщення ними класифікація будувалася окремо для чоловіків та жінок. Перелік змінних у різних хвилях проєкту різнився: для 2009 року його склали міжгенераційні класова мобільність і рух соціальною драбиною та суб'єктивна соціальна мобільність, а для 2019 року — міжпоколінні класова та освітня мобільність і рух соціальною драбиною, а також прогнозоване переміщення нею. Значення мір дискримінації для показників у всіх підвибірках були достатніми, аби скористатися ними для конструювання типології — середнє для розмірностей кожної підвибірки коливалося в діапазоні $[0,231; 0,838]$ для кожного з двовимірних рішень.

Загалом 2009 року розташування різних категорій індивідів у просторі, утвореному трьома ознаками, у чоловіків і жінок виявилось подібним. У чоловіків перший вимір пояснював 54,8% варіативності ознак, а другий — 51,6%¹¹. Перший вимір відображав рух індивідів у соціальному просторі: на його полюсах розташувалися індивіди, які здійснили висхідний і низхідний міжпоколінний рух за соціальною драбиною, класовою належністю та за статусом заняття, а посередині — ті, хто відтворив батьківські позиції. Другий — описував стабільність за суб'єктивним сприйняттям руху (соціальна мобільність і переміщення соціальною драбиною), де полюси становили іммобільність за обома ознаками та рух за ними. Комбінації різних форм переміщень у соціальному просторі¹² дали змогу виокремити чотири категорії осіб (рис. 5.1).

¹¹ Загальна частка поясненої варіативності ознак для обох вимірів перевищує 100%, що зумовлено особливостями підрахунку значень інерції для змінних, у яких наявні пропущені значення. Зокрема, для класової мобільності частка пропущених значень у чоловічій підвибірці 2009 року сягає 26,1%.

¹² Тут і далі йдеться про розташування категорій класифікаційних ознак у просторі двовимірного рішення відповідно до значень мір дискримінації.

Перша — «спуск» — охоплювала осіб, які порівняно з батьками погіршили своє становище за всіма трьома показниками. Друга — «стабільність» — об'єднала іммобільних за статусом заняття, позицією на соціальній драбині та класовою належністю й тих, хто здійснив горизонтальну класову мобільність. До третьої — «підйому» — належали ті, хто піднявся вгору за класовою належністю та відчув підвищення статусу заняття порівняно зі статусом батька. Окрему категорію склали особи, які здійснили висхідний рух сходами соціальної драбини.

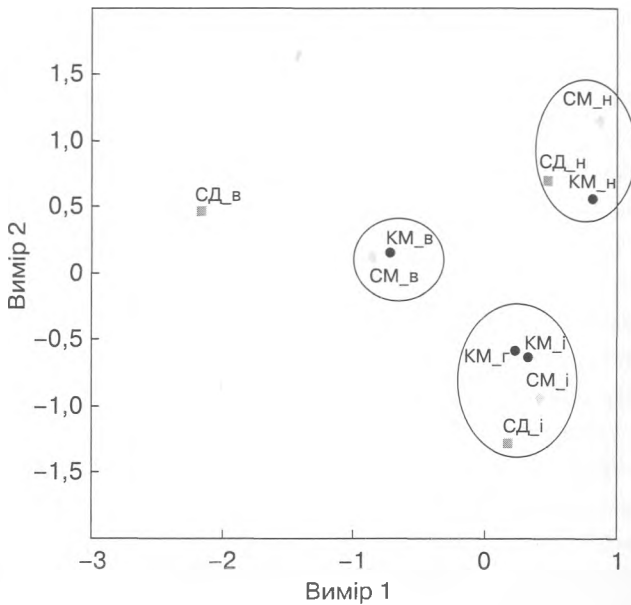

Рисунок 5.1. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, чоловіки (2009 рік)

Примітка: SD_v, SD_i, SD_n — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; CM_v, CM_i, CM_n — суб'єктивна соціальна мобільність висхідна, іммобільність, низхідна; KM_v, KM_g, KM_i, KM_n — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна.

Значення показників інерції у жінок були дещо нижчими, ніж у підвибірці чоловіків. Перший вимір, який розрізняв індивідів за стабільністю позиції за суб'єктивними показниками руху, пояснював 49,5% варіативності класифікаційних ознак, а другий, що відбивав характер переміщень за всіма трьома показниками, — 48,5%. Змістовні характеристики описаних вимірів, як засвідчує

рисунок 5.2, відповідають наведеним для чоловіків. Загалом набір категорій, утворених перетинами різних форм руху, у жінок відтворює одержаний для чоловіків, за винятком другої — «стабільності», що поділяється на дві: «стабільність за суб'єктивними показниками руху», куди потрапляють іммобільні на соціальній драбині та за статусом заняття батька, й «класова стабільність», до якої належать ті, котрі здійснили горизонтальну мобільність або відтворили класову позицію матері. Водночас обидві вказані групи перебували досить близько одна з одною.

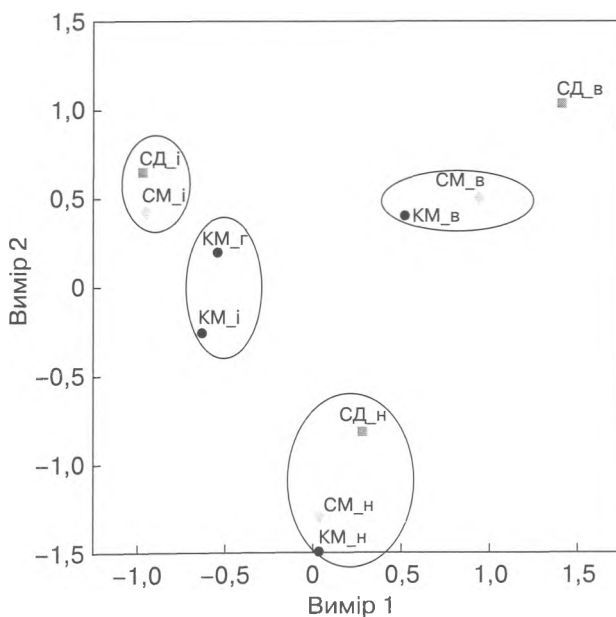

Рисунок 5.2. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, жінки (2009 рік)

Примітка: CD_v, CD_i, CD_n — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; CM_v, CM_i, CM_n — суб'єктивна соціальна мобільність висхідна, іммобільність, низхідна; KM_v, KM_г, KM_i, KM_n — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна.

Порівняно з 2009 роком, 2019-го в обох підвибірках зменшилися значення показників інерції для вимірів, хоча в жінок вони залишалися трохи нижчими, аніж у чоловіків. Для обох статей зміст вимірів збігався: перший розподіляв респондентів за типом руху за об'єктивними показниками — класовою та освітньою мобільністю, пояснюючи 42,4% варіативності змінних у чоловіків і 39%

у жінок. Згідно з другим виміром, виокремлювалися іммобільні та рухливі респонденти за суб'єктивними показниками переміщень — прогнозованим і міжпоколінним рухом соціальною драбиною. Частка поясненої ним варіативності цих змінних склала 39% для чоловіків і 34,6% для жінок. Водночас переліки категорій осіб, виокремлені на базі патернів руху в соціальному просторі, мали низку гендерних відмінностей.

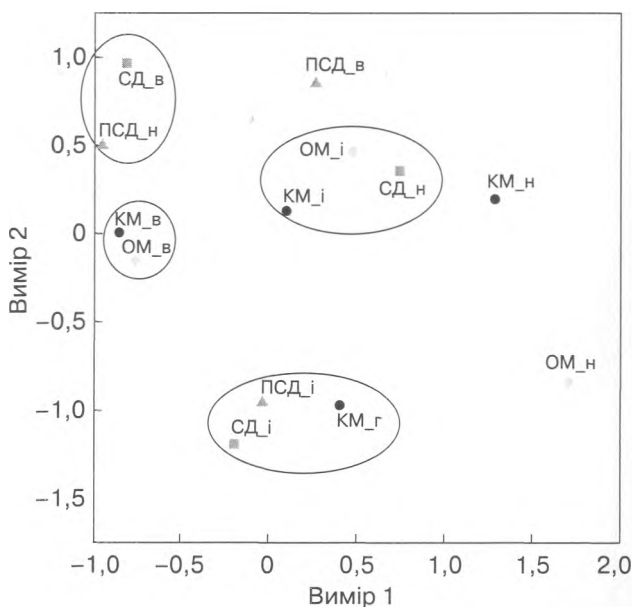

Рисунок 5.3. Перетини різних форм руху в соціальному просторі, чоловіки (2019 рік)

Примітка: СД_в, СД_і, СД_н — рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; ПСД_в, ПСД_і, ПСД_н — прогнозований рух соціальною драбиною висхідний, іммобільність, низхідний; КМ_в, КМ_г, КМ_і, КМ_н — класова мобільність висхідна, горизонтальна, іммобільність, низхідна; ОМ_в, ОМ_і, ОМ_н — освітня мобільність висхідна, іммобільність, низхідна.

У підвибірці чоловіків першу категорію — «підйом за об'єктивними показниками руху» — склали ті, хто здійснив висхідну класову та освітню мобільність (рис. 5.3). Наступна категорія — «стабільність за суб'єктивними показниками» — охоплювала тих, чия позиція за соціальною драбиною не змінилася порівняно з батьківською та мала лишитися без змін через десять років. До неї також долучалися й індивіди з горизонтальною класовою мобіль-

осіб (рис. 5.4). Першу утворили ті, у кого комбінувалися висхідний міжпоколінний рух соціальною драбиною та низхідне прогнозоване переміщення нею, а другу, навпаки, — ті, які спустилися вниз соціальними сходами порівняно з батьками, але планували покращити своє становище через десять років. Крім того, серед жінок виокремлювалися категорії «стабільних за об'єктивними показниками» (імобільних за освітнім рівнем і класовою належністю), «стабільних за суб'єктивними показниками» (тих, які відтворили сходинку батьківської родини на соціальній драбині та планували зберегти її через десять років), а також виокремилися особи, які здійснили горизонтальну класову мобільність.

В обох хвилях опитування в жіночих підвибірках вирізнялася більша кількість комбінацій різних типів руху. Так, 2009 року їхня кількість співвідносилася як 5 : 4, а 2019-го — як 8 : 7. Крім того, кількість показників, виміри яких комбінувалися між собою, у чоловіків в обох хвилях опитування також була вищою. Показово також, що перетини між класовою мобільністю та рухом соціальною драбиною, відзначені для чоловіків в обох хвилях опитування, а для жінок — у першій, не відтворилися в останніх через десять років.

Назагал, певна неузгодженість різних показників руху в соціальному просторі, зафіксована на основі мір асоціації між ними, увиразнилася під час детального розгляду їхніх перетинів. Її підвищення в другій хвилі дослідження було не випадковим, позаяк період її проведення збігся з черговою зміною президента, що традиційно викликає в населення хвилю оптимізму.

Так, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка за даними власних моніторингових досліджень у травні 2019 року зафіксував стрімке підвищення значення індексу очікуваного розвитку економіки країни та показників особистісного й суспільного матеріального становища, а також певне зменшення значення індексу інфляційних очікувань порівняно з 2018 роком. Щоправда, сподівання на позитивні зміни в економічній сфері доволі швидко зникли й станом на грудень 2019 року значення відповідного індексу вже не відрізнялося від минулорічного, однак для інших показників настільки суттєвого зниження позитивних налаштувань не відбулося (Балакірева & Дмитрук, 2019)¹³.

¹³ Детальний опис алгоритму підрахунку відповідних індексів та їхні значення за різні роки наведено у (Балакірева & Дмитрук, 2019).

Описана вище тенденція очікування змін на краще увиразнилася у високій частці осіб, які планували піднятися вгору соціальною драбиною, та деякому покращенні позицій респондентів на соціальній драбині. Отож, саме показники міжпоколінного та внутрішньопоколінного руху соціальною драбиною виявилися пов'язаними між собою, уособлюючи орієнтації індивідів на майбутнє. Натомість класова та освітня мобільність стосувалися реальних переміщень у соціальному просторі, а міра їхньої узгодженості відповідала співвідношенню класової позиції та освітнього рівня індивідів у суспільстві.

Висновки

Підбиваючи підсумки комплексного дослідження переміщень індивідів у просторі нерівностей, реалізованого засобами інтерсекційного підходу, окреслимо його основні результати.

Передусім засадничі положення інтерсекційної методології відображають два принципи (множинності нерівностей та їхньої інтерсекційності), два правила негативної евристики (відмова від зосередження на представниках депривованих верств і від ігнорування соціокультурного контексту) та два правила позитивної евристики (варіативність кількості показників нерівностей і категорій у стратифікувальних типологіях).

Висвітлені методологічні імперативи відповідають наявним у соціології практикам застосування інтерсекційного підходу до вивчення комплексних нерівностей і можуть бути вживаними для виявлення взаємозв'язків між суб'єктивними та об'єктивними показниками стратифікації.

Використання інтерсекційної методології для цілісного опису руху індивідів у стратифікованому просторі дало змогу зафіксувати низку його часових і гендерних особливостей.

Так, період транзиції зумовив загальне підвищення позицій індивідів у структурних ієрархіях: незалежно від хвилі опитування та статі, висхідна мобільність переважала над низхідною. Проте за десять років дослідження розподіли за типами міжпоколінних класової мобільності й руху соціальною драбиною змінилися лише для чоловіків: серед них збільшилася частка тих, хто відтворив класову належність батька та піднявся вгору соціальною дра-

биною, й зменшилася тих, хто спустився нею. Гендерні відмінності спостерігалися для переміщень соціальною драбиною (лише 2019 року), класової й освітньої мобільності, тоді як для суб'єктивної соціальної мобільності та прогнозованого руху соціальною драбиною їх зафіксовано не було.

Загалом, і для чоловіків, і для жінок показники переміщень у соціальному просторі були пов'язаними, хоча для перших в обох хвилях опитування спостерігалися асоціації між більшою кількістю пар змінних. Крім того, незалежно від статі, 2009 року була наявна значима асоціація між більшою часткою пар ознак, аніж 2019-го.

Характер виокремлення констеляцій категорій осіб, які здійснили рух у певних ієрархіях, від першої хвили опитування до другої змінився. 2009 року відзначалося тяжіння до об'єднання в одну категорію осіб із однаковим типом переміщення за всіма класифікаційними ознаками. Винятки як у чоловіків, так і в жінок склали ті, хто піднявся вгору соціальною драбиною порівняно з батьками, виокремившись в окрему групу.

2019 року комбінації типів рухів виявилися більш різноманітними, поєднуючи як його висхідний, так і низхідний напрям, або ж іммобільність. Водночас кількість категорій, утворених окремою градацією лише одного показника і в чоловіків, і в жінок за десять років зростає від однієї до трьох.

За десять років змінився характер перетинів між показниками переміщень у жінок. Якщо в чоловіків в обох хвилях проєкту були наявними комбінації типів класової мобільності та руху соціальною драбиною, то в жінок вони спостерігалися лише 2009 року.

Зафіксовані часові відмінності у наповненні категорій стратифікаційних типологій значною мірою зумовлені суспільними змінами, що відбувалися протягом реалізації дослідження. Водночас тестування відтворюваності одержаних класифікацій за умов збігу наборів ознак, використаних для їхньої побудови, може сформулювати плідний напрям подальших наукових розвідок.

Джерела до Розділу 5

- Балакірева, О. М., & Дмитрук, Д. А. (2019). Динаміка соціально-економічних оцінок і очікувань населення України наприкінці 2019 р. *Український соціум*, 4(71), 133–145. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2019.04.133>
- Динаміка самооцінки матеріального становища родини.* (2020, квітень–червень). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=957&page=1>
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології.* Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Малиш, Л. (2012). Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–52.
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність.* Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.
- Самооцінка щастя населенням України.* (2020, квітень). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=944&page=1>
- Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство–2018». (2018). У В. М. Ворона & М. О. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 415–526). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників.* (2017). Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5>
- Хмелько, В. Є. (Ред.). (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників.* Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Alkire, S., & Foster, J. E. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95, 476–487. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006>
- Alkire, S., Foster, J., Seth, S., Santos, M. E., Roche, J. M., & Ballon, P. (2015). *Multidimensional poverty: Measurement and analysis.* Oxford: Oxford University Press.
- Atkinson, A. B. (2003). Multidimensional deprivation: Contrasting social welfare and counting approaches. *Journal of Economic Inequality*, 1, 51–65. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1023903525276>

- Blossfeld, P. N. (2019). A multidimensional measure of social origin: theoretical perspectives, operationalization and empirical application in the field of educational inequality research. *Quality & Quantity*, 53, 1347–1367. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0818-2>
- Bukodi, E., Eibl, F., Buchholz, S., Marzadro, S., Minello, A., Wahler, S., Blossfeld, H.-P., Erikson, R., & Schizzerotto, A. (2018). Linking the macro to the micro: a multidimensional approach to educational inequalities in four European countries. *European Societies*, 20(1), 26–64. DOI: <https://doi.org/10.1080/14616696.2017.1329934>
- Choo, H. Y., & Ferree, M. M. (2010). Practicing intersectionality in sociological research: a critical analysis of inclusions, interactions, and institutions in the study of inequalities. *Sociological Theory*, 28(2), 129–149. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01370.x>
- Clark A. E. (2003). Inequality-aversion and income mobility: A direct test. CNRS and DELTA. *Fédération Jourdan Working Paper No 2003–11*. Paris: École Normale Supérieure, Département et Laboratoire d'Économie Théorique et Appliquée.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 14, 538–554. Retrieved from <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of colour. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. DOI: <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67–85. DOI: <https://doi.org/10.1177/1464700108086364>
- Dardanoni, V. (1996). On multidimensional inequality measurement. In C. Dagum & A. Lemmi (Eds.), *Research on economic inequality* (Vol. 6, pp. 201–205). London: JAI Press.
- Degen, C., & Tyler, K. (2017). Amongst the disciplines: Anthropology, sociology, intersection and intersectionality. *The Sociological Review*, 65(1), 35–53. DOI: <https://doi.org/10.1177/0081176917693508>
- Engelhardt, C., & Wagener, A. (2014). Biased perceptions of income inequality and redistribution. *Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für socialpolitik 2014: Evidenzbasierte Wirtschaftspolitik*. CESifo Working Paper Series No 4838. Discussion Paper No 526. Munich: CESifo Group.

- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89(5–6), 997–1019. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.06.003>
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2015). *Misperceiving inequality*. NBER Working Paper No 21174. Cambridge, Mass: National Bureau of Economic Research (NBER).
- Glenn, E. N. (1999). The social construction and institutionalization of gender and race: An integrative framework. In M. M. Ferree, J. Lorber & B. B. Hess (Eds.), *Revisioning Gender* (pp. 3–43). New York: Sage.
- Gross, Ch., Gottburgsen, A., & Phoenix, A. (2016). Education systems and intersectionality. In A. Hadjar & C. Gross (Eds.), *Education systems and inequalities: international comparisons* (pp. 51–72). Bristol: Policy Press.
- Haller, M., Jowell, R., & Smith, T. W. (Eds.). (2009). *The International Social Survey Programme, 1984–2009: Charting the globe*. London, New York: Routledge.
- Jones, K. C., Misra, J., & McCurley, K. (2013). Intersectionality in sociology. *Sociologists for women in society (Fact Sheet)*. Отримано з https://socwomen.org/wp-content/uploads/2018/02/swsfactsheet_intersectionality.pdf.
- McCall, L. (2001). *Complex inequality: gender, class and race in the new economy*. New York: Routledge.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(3), 1771–1800. DOI: <https://doi.org/10.1086/426800>
- Müller, W., & Gangl, M. (Eds.). (2003). *Transition from education to work in Europe: the integration of youth into EU labour markets*. Oxford: Oxford University Press.
- Niehues, J. (2014). *Subjective perceptions of inequality and redistributive preferences: An international comparison*. IW-TRENDS discussion papers 2. Cologne: Cologne Institute for Economic Research (IW).
- OECD (2018). *A broken social elevator? How to promote social mobility: Overview and main findings*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>
- Róbert, P. (2009). Views about a just wage compensation: comparing temporal changes in ex-communist and never-communist countries. In M. Haller, R. Jowell & T. Smith (Eds.), *Charting the globe: The International Social Survey Programme, 1984–2009* (pp. 72–90). London: Routledge.

- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J. et al. (2013). A new model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038513481128>
- Shavyt, Y., & Müller, W. (Eds.). (1998). *From school to work. A comparative study of educational qualification and occupational destination*. Oxford: University Press.
- Walby, S., Armstrong, J., & Strid, S. (2012). Intersectionality: Multiple inequalities in social theory. *Sociology*, 46(2), 224–240. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038511416164>
- Yanai, Y. (2017). *Perceived inequality and support for redistribution*. Отримано з <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2937637>